Een onderneming zonder weerga. Geschiedschrijving over het ontstaan van een moderne zelfopvatting in West-Europa (1750-1850)

Het werden befaamde woorden, die waarmee Jean-Jacques Rousseau zijn C*onfessions* opende. “Je forme une entreprise qui n’eut jamais d’exemple, et dont l’exécution n’aura point d’imitateur. Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature, et cet homme, ce sera moi. ” En het was inderdaad een onderneming zonder weerga. Twaalf boekdelen met als enige doel de aard van de auteur zelf tonen. Die bekommernis van mensen om hun innerlijke zelf was nieuw in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ze heeft aanleiding gegeven tot een andere onderneming zonder weerga: de geschiedschrijving van het moderne zelf.

De wijsbegeerte heeft zich al lang geïnteresseerd in de aard van het ‘ik’, de aard van de ‘persoon’, de aard van het ‘zelf’. Een historische benadering daarvan kwam er echter vooral onder stimulans van een antropoloog. In 1938 stelde Marcel Mauss immers vast dat de Westerse opvatting van het zelf geen universeel geldende opvatting was. In veel culturen werden heel andere betekenissen aan het ik gehecht: het ik viel bijvoorbeeld samen met een bepaalde rol, was veel minder duidelijk afgebakend van anderen, of veel minder alleen op zichzelf gericht. Hij schetste vervolgens in zeer grote lijnen een ontstaansgeschiedenis, van het Romeinse theater tot de filosofie van Fichte, van de moderne Westerse opvatting van het ik.[1]

In zijn spoor volgden tal van onderzoekers, zelden professionele historici, die een intellectuele geschiedenis van het ik bedreven. Aanvankelijk kreeg vooral de opkomst van het individualisme ruime aandacht. De publicaties van de politieke wetenschapper C.B. Macpherson (1962) en van de antropoloog Louis Dumont (1983) waren toonaangevend.[2] De achttiende eeuw kreeg een centrale rol toebedeeld in hun narratief: toen was het, zo beargumenteerden ze, dat het seculiere, autonome individu ontstond. De moderne zelfopvatting hield echter meer in dan enkel individualisme. Dat benadrukte de filosoof Charles Taylor in verschillende artikels die uitmondden in zijn magistrale *Sources of the Self* (1989). Taylor zag in de Westerse geschiedenis een voortdurende toename aan innerlijke gerichtheid. Het individu werd steeds gelaagder, kreeg innerlijke dieptes en ging uit die innerlijke dieptes morele waarheden putten. Het moderne zelf, het ik dat zichzelf moest ontdekken en zichzelf moest controleren, kreeg grotendeels vorm aan het eind van de achttiende eeuw.[3]

Taylor en de zijnen vertelden een verhaal dat tot op zekere hoogte positief genoemd kan worden: het moderne individu had meer vrijheid dan zijn voorgangers. Een andere wijsgerige traditie ging daar tegenin en benadrukte echter de onderdrukkende kanten van de moderne subjectiviteit. Die traditie liep van Nietzsche via Adorno en culmineerde in het werk van Michel Foucault. In *Surveiller et punir* (1975) en in *La volonté de savoir* (1976) betoogde Foucault dat het moderne subject door dwang tot stand kwam. De overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw vormde opnieuw een cruciaal moment. Disciplinerende instellingen, zoals gevangenissen, scholen en fabrieken, ontwikkelden technieken om mensen te controleren en er – uiteindelijk – voor te zorgen dat mensen

[1] Marcel Mauss, ‘Une catégorie de l’esprit humain: la notion de personne celle de “moi”’, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 68 (1938) 263–281.
[2] C.B. Macpherson, *The political theory of possessive individualism: Hobbes to Locke* (Oxford: Clarendon 1962); Louis Dumont, *Essais sur l’individualisme: une perspective anthropologique sur l’idéologie moderne* (Paris: Seuil 1983).
[3] Charles Taylor, *Sources of the self: the making of the modern identity* (Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1989).

zichzelf leerden controleren. Tegelijk werden mensen ook gedwongen om zichzelf te onderzoeken. In de biecht, in de rechtbank, voor de arts, tegen geliefden wachtte hen de eindeloze taak om uit het diepste van zichzelf verlangens en gevoelens te bekennen. De mens werd zo 'sujet' in beide betekenissen van het woord: zowel kennend en handelend ik, als onderdaan.[4]

Vanuit dat grote debat betraden ook intellectuele historici het terrein. Zij trachtten vooral de nuance terug te brengen, met nauwgezette studies van de evoluties van denkers en hun ideeën over het zelf. Een van de belangrijkste bijdrages leverde Jerrold Seigel met *The Idea of the Self* (2005), waarin hij het idee van het zelf in het West-Europese gedachtegoed sinds de zeventiende eeuw besprak. Hij onderscheidde in die geschiedenis drie dimensies die, in verschillende constellaties, geacht werden het zelf te vormen: biologie, sociale relaties en mentale reflectie. Het verschillende gewicht dat verschillende denkers aan elk van die dimensies toekenden, vormde het uitgangspunt van zijn ideeënhistorische analyse. Minder dan andere onderzoekers merkte hij een periode aan als cruciaal voor het ontstaan van een 'modern zelf'.[5] Daarbij sloot ook Charly Coleman zich aan met *The virtues of abandon* (2014). De achttiende eeuw, die zo vaak als een keerpunt gezien is voor de vorming van een autonoom individu, was ook de eeuw waarin net veel denkers pleitten voor zelfverloochening en belangeloosheid. Vertogen van zelfbeschikking en afhankelijkheid, poneerde Coleman, interageerden met elkaar.[6]

Een cruciale vraag die bij veel intellectuele historici ongesteld bleef was wat de impact van de nieuwe ideeën was op dagelijkse ervaringen en praktijken. Een belangrijk instrument waarmee mensen aan het nieuwe zelf vorm gaven, zo betoogde literatuurhistoricus Michael Mascuch in 1997, was de autobiografie. Hij en andere onderzoekers van de autobiografie stelden vast dat auteurs vanaf de achttiende eeuw vaker aan autobiografie gingen doen en dat ze, zoals Jean-Jacques Rousseau, in hun autobiografie steeds meer hun innerlijke gedachten en verlangens gingen blootleggen. Mensen waren steeds meer bekommerd om zichzelf, om hun innerlijke ik. Ze beschouwden zichzelf bovendien steeds meer als onafhankelijke individuen die hun eigen lot in handen konden nemen. Met het moderne autobiografische narratief creëerden mensen hun ik.[7] Recent plaatsten nieuwe onderzoekers van autobiografieën en andere 'egodocumenten' echter kanttekenen bij die voorstelling van de zaken. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker betoogden dat tegelijk met de introspectieve autobiografie in de stijl van Rousseau ook veel andere vormen van autobiografie populair waren, teksten waarin mensen veel minder aandacht hadden voor zichzelf als individu met

[4] Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs: Gallimard 1975); Michel Foucault, *Histoire de la sexualité. La volonté de savoir* (Parijs: Gallimard 1976). Bemerk dat Foucault in zijn latere werk, met name in het tweede en derde deel van de *Histoire de la sexualité* en in de colleges en interviews die hij kort voor zijn overlijden gaf, het zelf veel minder alleen als een object van macht zag.

[5] Jerrold Seigel, *The idea of the self: thought and experience in Western Europe since the seventeenth century* (Cambridge: Cambridge University press 2005).

[6] Charly Coleman, *The Virtues of Abandon: An Anti-Individualist History of the French Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press 2014).

[7] Michael Mascuch, *The origins of the individualist self: autobiography and self-identity in England, 1591 - 1791* (Cambridge: Polity press 1997). Zie ook eerder werk over de autobiografie en werk over het zelf in de roman: Patricia Ann Meyer Spacks, *Imagining a self: autobiography and novel in eighteenth-century England* (Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1976); Stephen D. Cox, *"The stranger within thee": concepts of the self in late-eighteenth-century literature* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 1980).

innerlijke dieptes. De geschiedenis van het zelf bleek een veel gelaagdere geschiedenis dan voordien betoogd werd.[8]

Om die gelaagde geschiedenis bloot te leggen, meenden andere historici dat het noodzakelijk was het zelf als een breder cultureel fenomeen te onderzoeken. Jan Goldstein deed dat bijvoorbeeld in *The Post-Revolutionary Self* (2005). Daarin bestudeerde ze de opkomst van een holistisch zelfbeeld in het postrevolutionaire Frankrijk. Het beeld dat de menselijke geest een ondeelbaar zelf was, verving rond de eeuwwende het voorheen populaire idee dat de geest net heel gefragmenteerd was. Goldsteins werk kent enerzijds een duidelijke ideeënhistorische inslag, met ruime aandacht voor de concurrerende psychologische theorieën van sensationalisme, Cousinianisme en frenologie aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Anderzijds trekt ze haar onderwerp ook veel breder open, door aandacht te hebben voor de implicaties van die theorieën in het onderwijs, in de politiek en in dagelijkse praktijken.[9]

Die brede blik kenmerkt ook Dror Wahrmans invloedrijke *The Making of the Modern Self* (2004). Meer nog dan Goldstein beroept Wahrman zich op een heel scala aan culturele artefacten: van verslagen van maskerades, over romans, tot wetenschappelijke studies van bijen. Op basis van zijn lectuur van die bronnen keert hij terug naar het idee dat aan het eind van de achttiende eeuw een modern zelf zou zijn ontstaan, maar geeft daar een nieuwe, minder teleologische en concretere invulling aan. Voor 1780 bestond er niet zoiets als een 'innerlijk ik', zo betoogde Wahrman. Individuen hadden een kneedbare identiteit en waren vooral naar buiten gericht, niet op zichzelf. Dat veranderde in Engeland onder invloed van de Amerikaanse Revolutie. Mensen moesten ervaren dat anderen die zo sterk op hen leken, plots hun vijanden werden. Om daarmee om te gaan, gingen mensen op zoek naar strakkere categorieën van identiteit. Die werd steeds meer als ingeboren, vast en gedetermineerd beschouwd. Individuen werden ingedeeld in rigide identiteitscategorieën als gender en ras, categorieën die voorheen wel al bestonden, maar waar veel meer mee gespeeld kon worden. Ten slotte kwam er ook meer nadruk op de uniciteit en de innerlijke diepten van een individu. Het moderne zelf was geboren.[10]

Ondanks de vele innovaties blijven er nog belangrijke vragen open. Met name de mate waarin nationale of regionale variaties een rol speelden in de manier waarop het zelf gedacht en ervaren werd is nog zeer onduidelijk. Het gros van de intellectuele geschiedenissen poneert grootse stellingen over een Westers zelf aan de hand van de ideeën van enkele denkers die vooral uit het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Duitstalige gebieden kwamen. Studies die wel focussen op een enkel land, zoals die van Wahrman, Goldstein of Coleman, hebben opnieuw vooral aandacht voor Groot-Brittannië en Frankrijk. Voor de landen daarbuiten blijft het wachten op geschiedenissen die verder gaan dan de opvattingen van enkele grote denkers.

---

[8] Rudolf Dekker, ed., *Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum: Verloren 2002); Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch, eds., *Controlling time and shaping the self: developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden: Brill 2011).

[9] Jan Goldstein, *The post-revolutionary self: politics and psyche in France, 1750-1850* (Cambridge (Mass.): Harvard University Press 2005).

[10] Dror Wahrman, *The making of the modern self: identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven: Yale University Press 2004).

Daarbij aansluitend moet ook de sociale differentiatie in zelfopvattingen nog verder uitgeklaard worden. Baggerman en Dekker toonden al aan dat de brede middenklasse tot ver in de negentiende eeuw vrij onpersoonlijke autobiografische teksten bleef schrijven.[11] Ook Geertje Mak stelde in *Doubting Sex* vast dat de aandacht voor een innerlijk 'sekse van het zelf' in gevallen van hermafroditisme pas aan het eind van de negentiende eeuw opkwam.[12] Meer licht op conflicterende opvattingen over zelf is daarom nodig om het al te uniforme beeld van een Westerse zelfopvatting te corrigeren.

Ten slotte moet er ook meer aandacht komen voor andere praktijken, naast de autobiografie, waarmee het zelf vorm gegeven werd. Te veel nog focussen studies op wat mensen over het zelf dachten en te weinig over hoe ze dat zelf ervoeren en wat dat in de praktijk betekende. Nochtans ligt net daar de relevantie van de geschiedenis van het zelf: niet in de soms steriele debatten van intellectuelen, maar in gevolgen die ideeën over zelf en praktijken van zelf hadden op het menselijke handelen. Dana Rabin gaf al een aanzet met haar werk over identiteit en criminaliteit in het achttiende-eeuwse Engeland, waarin ze bestudeerde hoe mensen voor de rechtbank ideeën over het zelf in de praktijk brachten.[13] Om het debat over individualisme, innerlijkheid en het moderne zelf naar een nieuw niveau te halen, zal het dan ook noodzakelijk zijn om ruimte te geven aan die geografische en sociale differentiatie en aan de gevarieerde praktijken waarmee het zelf vorm kreeg. Dan pas zal de onderneming die de geschiedschrijving van het zelf is, echt een onderneming zonder weerga zijn.

[11] Arianne Baggerman, 'Autobiography and family memory in the nineteenth century', in: Rudolf Dekker ed., *Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the middle ages* (Hilversum: Verloren 2002) 161–173.
[12] Geertje Mak, *Doubting sex: inscriptions, bodies and selves in nineteenth-century hermaphrodite case histories* (Manchester: Manchester University Press 2012).
[13] Dana Rabin, *Identity, crime, and legal responsibility in eighteenth-century England* (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004).